

การวิเคราะห์ผลสัมฤทธิ์ของกระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์เชิงพุทธ
บูรณาการ

An analysis on the productive achievement of the Buddhist
integrated organic rice process

ชัชณพงศ์ ตันติวณิชานนท์

Chrissanapong Tantivanichanon*

Received: September 3, 2022 Revised: February 17, 2023

Accepted: April 8, 2025

บทคัดย่อ

บทความวิจัยเรื่องการวิเคราะห์ผลสัมฤทธิ์ของกระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์เชิงพุทธบูรณาการ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา ๑) กระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์ในสังคมไทย ๒) รูปแบบกระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์เชิงพุทธบูรณาการ ๓) นำเสนอผลสัมฤทธิ์ของกระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์เชิงพุทธบูรณาการ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ เก็บข้อมูลภาคสนามจากการสัมภาษณ์สมาชิกเครือข่ายวิสาหกิจชุมชนเกษตรอินทรีย์อีสาน ๓ จังหวัด จำนวน ๑๓ คน เสนอเป็นข้อมูลเชิงพรรณนาวิเคราะห์ พบว่า ๑) กระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์เครือข่ายวิสาหกิจชุมชนเกษตรอินทรีย์อีสานได้นำหลักทฤษฎีมาปฏิบัติใช้คือ หลักเศรษฐกิจพอเพียง หลักการพึ่งตนเอง กระบวนการผลิตเกษตรอินทรีย์ต้นน้ำ(การผลิต)-กลางน้ำ(แปรรูป)-ปลายน้ำ(การตลาด)-บริโศค การสร้างความมั่นคงของรายได้ การสร้างเครือข่ายแห่งความยั่งยืน การสร้างเครือข่ายแห่งความเข้มแข็ง ๒) รูปแบบกระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์เชิงพุทธบูรณาการ เป็นวิถีการเกษตรที่สอดคล้องตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาตามหลักความพอเพียงและการพึ่งตนเอง กระบวนการผลิตข้าวสอดคล้องกับหลักโยนิโสณมสิการและหลักสัมมาอาชีวะ ความมั่นคงของรายได้ตรงตามหลักทฤษฎีธัมมิกัตถประโยชน์๔และหลักสัปปุริสธรรม การสร้างเครือข่ายที่ยั่งยืนและการสร้างเครือข่ายที่เข้มแข็งสอดคล้องตรงตามหลักสัปปุริส

* สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Buddhist Studies The Graduate School, Mahachulalongkornrajavidyalaya University.
Email: pongtanti1234@gmail.com

ธรรม๗ ๓) ผลสัมฤทธิ์ของกระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์เชิงพุทธบูรณาการ ประเมินจากเกษตรกร(ด้านผู้ผลิต) วิสาหกิจ(ด้านชุมชน) ผู้บริโภคและผู้ได้รับผลกระทบ(ด้านสังคม) ผลการประเมินมีความสอดคล้องทั้งหลักการ การปฏิบัติและหลักธรรมที่อ้างอิง บทธรรมที่มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการเชื่อมโยงความสำเร็จของเครือข่ายคือ หลักธรรมาภิบาล

คำสำคัญ : เกษตรอินทรีย์; กระบวนการผลิตข้าวอินทรีย์; การเกษตรแนวพุทธ

Abstract

This Article aimed to (1) study the process in producing the organic rice in Thai society (2) study the integrated Buddhist model on the process in producing the organic rice, and (3) Analyze the productive achievement of the Buddhist integrated organic rice process. This research employed the qualitative methodology done through the in-depth interview of the Isan organic farming community enterprise network groups 13 persons. The research results were found as follows; 1) The process in producing the organic rice appeared in the Isan organic farming community enterprise network groups is mainly based on the utilization of the principle of sufficiency economy, self-reliance, and the organic rice production (Upstream-Middle stream -Downstream-Customer), where the stable income including the sustainable organization and the vitality of organization are practically upheld. 2) The quality of life and morality of the organic farming community should comply with the concept of Buddhism-based self-reliance Sufficiency economy principle where ways of life are properly followed by the cultivation of morality, concentration and wisdom whereby the Buddhist principles are applied. In this respect, the principle of Yonisomanasikāra is utilized to meet the production, right livelihood the marketing, Bhojane-mattaññutā the consumption, the four virtues of Dīṭṭhadhammikāttha, seven kinds of Sappurisa-Dhamma are used to harmonize the community economic enterprise where the unity is met with. It can be claimed that the community economic enterprise network of the Organic Agriculture Community always

follow the principle of Sappurisa-Dhamma. 3) The productive achievement of the Buddhist integrated organic rice process is concerned, it clearly shows that the evaluation made from the agriculturists (producers), community enterprises (community), consumers and people who were affected (society), was accorded with both theories and Dhamma principles being used. Apart from this, the additional Dhamma principle should be the principle of good governance whereby the achievement expected by the community enterprise network could be provided

Keywords: Organic farming; Organic rice process; Buddhism Agriculture.

๑. บทนำ

การเกษตรอินทรีย์ในประเทศไทยได้พัฒนาจากแนวคิดการเกษตรยั่งยืนเพื่อสร้างความสมดุล แก้ปัญหาความเสื่อมโทรมสภาพดินและมลภาวะ และใช้ทรัพยากรท้องถิ่นอย่างสมดุลเกิดประโยชน์สูงสุด ผลิดอาหารที่ปลอดภัยและมีวิถีชีวิตความเป็นอยู่ให้อยู่กับธรรมชาติ การเกษตรอินทรีย์ยังเป็นการเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจพื้นฐานจากครัวเรือนที่ทำกินเอง-ใช้เอง-พึ่งตนเอง เหลือจากการบริโภคจึงขายจึงเป็นระบบแลกเปลี่ยนจากครอบครัวสู่ชุมชน พัฒนาไปสู่วัฒนธรรมชุมชนแห่งการพึ่งตนเองในที่สุด^๒

เป้าหมายเกษตรอินทรีย์มีความสอดคล้องกับการเกษตรแนวพุทธ มีความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งมีชีวิต-ธรรมชาติและสรรพสิ่ง รักษาสมดุลบนพื้นฐานทางสายกลางบนแก่นแท้ของพระพุทธศาสนาที่ต้องการให้หลุดพ้นจากทุกข์ มัชฌิมาปฏิปทาตามแนวทางที่มีความถูกต้องสอดคล้องกับธรรมชาติจะทำให้เกิดความพอดี^๓

^๒ บรรเทา จันทรพุ่ม, เกษตรยั่งยืน : ความหมาย รูปแบบ และการพัฒนา, (กรุงเทพฯ : กรมวิชาการเกษตร ๒๕๔๘), หน้า ๕-๙.

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๐, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิธรรมทานกุศลจิต, ๒๕๕๗), หน้า ๙๘๕.

การวิเคราะห์ผลสัมฤทธิ์ของกระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์เชิงพุทธบูรณาการ ในเครือข่ายวิสาหกิจชุมชนเกษตรอินทรีย์อีสาน มีกลุ่มเป้าหมายการวิจัยวิสาหกิจชุมชน ๓ จังหวัดคือร้อยเอ็ด อ่างทอง และจังหวัดมุกดาหาร เป็นการวิเคราะห์และถอดแนวคิดของ ประชาชนผู้นำชุมชน ผู้ซึ่งประสบความสำเร็จในการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์เชิงเดี่ยวตลอด ระยะเวลา ๑๓ ปี ตั้งแต่การจัดวางพื้นฐานด้านเศรษฐกิจ กระบวนการผลิตต้นน้ำ กลางน้ำและ ปลายน้ำ ตลอดจนวิเคราะห์แหล่งที่มาของรายได้ รูปแบบการบริหารเครือข่ายและการสร้าง องค์กรที่เข้มแข็ง โดยการประยุกต์ใช้เกษตรอินทรีย์แนวทางเศรษฐกิจพอเพียงสอดคล้อง ผสมผสานร่วมกับหลักพระพุทธศาสนา เพื่อสร้างวิสาหกิจชุมชนเกษตรอินทรีย์วิถีพุทธที่ถูกต้องมี ความเข้มแข็งและยั่งยืน

๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑) เพื่อศึกษากระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์ในสังคมไทย
- ๒) เพื่อศึกษารูปแบบกระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์เชิงพุทธบูรณาการ
- ๓) นำเสนอผลสัมฤทธิ์ของกระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์เชิงพุทธบูรณาการ

๓. วิธีดำเนินการวิจัย/รูปแบบการวิจัย/ขอบเขตการวิจัย

งานวิจัยเรื่อง “การวิเคราะห์ผลสัมฤทธิ์ของกระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์เชิงพุทธ บูรณาการ” นี้ เป็นการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ วิจัยเชิงเอกสาร โดยศึกษาจากข้อมูลเอกสารปฐม ภูมิและทุติยภูมิ พร้อมกับการลงภาคสนามในการสัมภาษณ์เชิงลึก มีขั้นตอนการวิจัยดังต่อไปนี้

๓.๑ การศึกษาในเชิงเอกสาร จากข้อมูลปฐมภูมิในกระบวนการผลิตข้าวในคัมภีร์ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ และข้อมูลทุติยภูมิจาก งานวิจัย เอกสารวิชาการในทฤษฎีการเกษตรอินทรีย์ การเกษตรแนวพุทธ หลักเศรษฐกิจพอเพียง และทฤษฎีเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ

๓.๒ การศึกษาในภาคสนาม โดยการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth interview) เพื่อให้ ทราบถึงรูปแบบกระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์ กระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์เชิงพุทธ บูรณาการ และผลสัมฤทธิ์ของกระบวนการผลิตเชิงพุทธบูรณาการ โดยมีขั้นตอนการศึกษา

๓.๒.๑ ทำการศึกษาและคัดเลือก สมาชิกในเครือข่ายวิสาหกิจชุมชนเกษตร อินทรีย์อีสาน ที่ได้ผ่านการตรวจสอบคุณภาพมาตรฐานเกษตรอินทรีย์สากล(Organic Certified)

ใน ๓ จังหวัด ได้แก่ วิทยาลัยชุมชนเกษตรอินทรีย์ตำบลหนองพอกร้อยเอ็ด สมาคมวิทยาลัยเกษตรอินทรีย์ภูคดาหารและวิทยาลัยชุมชนเกษตรอินทรีย์รักอำนาจเจริญ

๓.๒.๒ ศึกษาและเก็บรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์ โดยแบ่งประชากรออกเป็น ๔ กลุ่มคือ กลุ่มประธานวิทยาลัยชุมชนเกษตรอินทรีย์ในแต่ละจังหวัด ๔ ท่าน กลุ่มเกษตรกร ๒ ท่าน กลุ่มผู้บริหาร/ตัวแทนผู้บริหาร ๒ ท่าน และกลุ่มผู้ทรงคุณวุฒิและหน่วยราชการที่เกี่ยวข้อง ๕ ท่านรวมทั้งสิ้น ๑๓ ท่าน โดยสัมภาษณ์ผ่านสัญญาณภาพและเสียง (VDO call) ระยะเวลาการวิจัยระหว่างเดือนมกราคม ๒๕๖๔ – สิงหาคม ๒๕๖๕

๓.๒.๓ ดำเนินการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดด้านเศรษฐกิจ รูปแบบกระบวนการผลิตต้นน้ำ-กลางน้ำ-ปลายน้ำ นวัตกรรมการสร้างมูลค่า แหล่งที่มารายได้ การวางโครงสร้างการบริหารเครือข่ายและการสร้างเครือข่ายที่เข้มแข็ง วิเคราะห์การประยุกต์ใช้หลักธรรมในแต่ละภาคส่วน ตลอดจนผลสัมฤทธิ์ที่เกิดขึ้นในแต่ละส่วนในเครือข่ายวิทยาลัยชุมชนนั้นๆ

๓.๒.๔ สรุปและนำเสนอผลการศึกษาที่ได้ทั้งจากการศึกษาในเชิงเอกสารและภาคสนาม โดยนำมาวิเคราะห์ได้ประเด็นที่สำคัญตามวัตถุประสงค์ที่กล่าวไว้ข้างต้น

๔. ผลการวิจัย

ผลการวิจัยนี้ได้ค้นพบประเด็นที่ต่อบัณฑิตผู้ประสงค์ดังนี้ กระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์ในสังคมไทย วิเคราะห์รูปแบบกระบวนการผลิตข้าวอินทรีย์เครือข่ายวิทยาลัยชุมชนเกษตรอินทรีย์อีสาน มีลำดับ ๙ ขั้นตอนดังนี้^๔

๔.๑ การสร้างรากฐานเศรษฐกิจ ปรับการดำเนินชีวิตให้หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ใช้ชีวิตที่เรียบง่าย-อยู่กันอย่างง่าย และบริโภคในสิ่งที่ตนมีอยู่ทั้งระดับครอบครัว ชุมชนและสังคม

๔.๒ การพึ่งพาตนเอง ตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง ลดการพึ่งพิงจากภายนอก^๕

๔.๓ กระบวนการผลิตข้าวอินทรีย์ขั้นต้นน้ำ มาตรฐานเกษตรอินทรีย์^๖ มีดังนี้

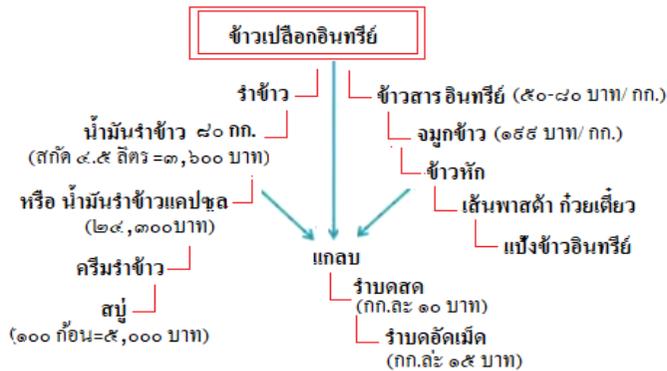
^๔ สัมภาษณ์ ดร. รณวิทธิ์ ปริยฉัตรตระกูล, ผู้อำนวยการสำนักงานเครือข่ายวิทยาลัยชุมชนเกษตรอินทรีย์อีสาน บ้านชาติ ตำบลหนองพอก อำเภอร้อยเอ็ด, ๘ กรกฎาคม ๒๕๖๐.

^๕ สุเมธ ตันติเวชกุล, “การดำเนินชีวิตในระบบเศรษฐกิจพอเพียงตามแนวพระราชดำริ”, วารสารข้าราชการ, ปีที่ ๔๕ ฉบับที่ ๒ (มีนาคม- เมษายน ๒๕๔๓) : ๑-๖.

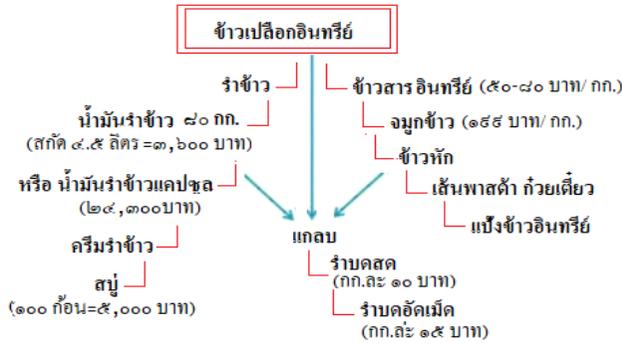
^๖ ศูนย์จัดการทรัพยากรเพื่อท้องถิ่น มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, “การทำเกษตรอินทรีย์ของ เครือข่ายวิทยาลัยชุมชนเกษตรอินทรีย์อีสาน”, รายงานผลการศึกษา, หน้า ๑๐.

- ๔.๓.๑ ลงทะเบียนแปลงนาและเกษตรกร หลักมาตรฐานเกษตรกรอินทรีย์
- ๔.๓.๒ การพัฒนาสู่แปลงนาข้าวอินทรีย์ ต้องผ่านระยะการปรับเปลี่ยน ๓ ปี
- ๔.๓.๓ ปรับแปลงนาให้เป็นนาอินทรีย์ แปลงนาทุกแปลงต้องปลูกพืชชนิดเดียวกัน
- ๔.๓.๔ ห้ามใช้สารเคมี สารกำจัดศัตรูพืช-วัชพืช-แมลงและโรคพืช ลงในแปลงนา
- ๔.๓.๕ ใช้เมล็ดพันธุ์อินทรีย์ ที่ไม่มีการตัดต่อพันธุกรรม
- ๔.๓.๖ สร้างความหลากหลาย ปลูกพืชหมุนเวียน หยุดการเผา ให้ใช้วิธีการไถกลับซัง
- ๔.๓.๗ สร้างแนวกันชนที่มีคันทาสูง เพื่อป้องกันสารปนเปื้อนที่ไหลมาจากนาข้างเคียง
- ๔.๓.๘ แยกผลผลิตและแสดงสลาก ตั้งแต่การเก็บเกี่ยวจนถึงการบรรจุข้าวอินทรีย์
- ๔.๓.๙ ร่วมมือและตรวจสอบ ทั้งการตรวจสอบแปลงนาจากภายในวิสาหกิจและสถาบันตรวจสอบต่างประเทศ เพื่อรับรองการผ่านมาตรฐานอินทรีย์ก่อนทำการผลิต
- ๔.๔ กระบวนการผลิตข้าวอินทรีย์กลางน้ำ ขั้นตอนแปรรูปจากเมล็ดข้าวเปลือก ผ่านกระบวนการสีข้าวตามมาตรฐานความปลอดภัย GMP และ HACCP โดยมีกรรมวิธีการแปรรูป
- ๔.๔.๑) แปรรูปไม่มีของเหลือ “Zero Waste” ไม่มีขยะและของเสีย

๔.๒) การแปรรูปโดยหลักปฏิบัติ “By products value chain processing” โดยเมล็ดข้าวเปลือกแปรรูปได้ ๗ ผลิตภัณฑ์ ข้าวสาร จมูกข้าว เส้นพาสตา น้ำมันรำข้าว ครีมรำข้าว สบู แกลบอัด

๔.๔.๒ กระบวนการผลิตข้าวอินทรีย์ปลายน้ำ(การตลาด) ผลจากกระบวนการผลิตและแปรรูปจนได้รับใบรับรองมาตรฐานข้าวอินทรีย์สากล“Organic Certified” เป็นส่วนในการสร้างความเชื่อมั่นสินค้าในกลุ่มสหภาพยุโรป อเมริกา แคนาดา ญี่ปุ่นและประเทศจีน

๔.๔.๓ กระบวนการผลิตข้าวอินทรีย์ต่อผู้บริโภค การวางสินค้าให้ขายต่อเข้าถึง รวมถึงบรรจุภัณฑ์ สี ขนาด น้ำหนัก การวางจำหน่ายและการส่งออก โดยมีช่องทางผ่านสหกรณ์เกษตรอินทรีย์ร้อยเอ็ด จำกัด และการขายต่างประเทศผ่านบริษัท กฤษณกรณ์ ออการ์นิคฟาร์ม จำกัด

๔.๔.๔ การสร้างความมั่นคง รายได้หลักจากการขายข้าวที่สูงกว่าท้องตลาด ยังมีรายได้จากช่องทางอื่นเช่น เงินประกันผลผลิต เงินเฉลี่ยคืน เงินออม มีการลดค่าใช้จ่าย จึงทำให้เกษตรกรจึงมีรายได้เฉลี่ยที่ ๒๔-๒๖,๐๐๐ บาทต่อตันสูงกว่ารายได้จากการทำนาที่ใช้สารเคมี

๔.๔.๕ การสร้างเครือข่ายแห่งความยั่งยืน วางทิศทางเป้าหมายเครือข่ายเป็นช่วงเวลา มีกาวางวิสัยทัศน์ -พันธกิจ-วัตถุประสงค์-แผนงาน^๗ เพื่อดำเนินกิจกรรมให้สำเร็จอย่างต่อเนื่อง

๔.๔.๖ การสร้างเครือข่ายแห่งความเข้มแข็ง วางระบบเครือข่ายด้วยวิธีการกระจายอำนาจ การสื่อสารสร้างความเข้าใจอันดีระหว่างสมาชิก การตรวจสอบภายในเพื่อสร้าง

^๗ คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, “การจัดการความรู้ด้าน Smart Farming ผลิตภัณฑ์ข้าวหอมมะลิ เครือข่ายวิสาหกิจชุมชนเกษตรอินทรีย์อีสาน”, รายงานผลการวิจัย, หน้า ๓.

หลักธรรมาภิบาล การสร้างภาวะผู้นำและการถ่ายทอดนวัตกรรมของปราชญ์ที่ประสบความสำเร็จเป็นการสร้างผู้นำละลอกใหม่เสริมสร้างองค์กรในรุ่นต่อไป

๔.๕ กระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์เชิงพุทธบูรณาการ วิเคราะห์รูปแบบหลักธรรมที่มีอยู่ในกระบวนการผลิตข้าวอินทรีย์เครือข่ายวิสาหกิจชุมชนเกษตรอินทรีย์อีสาน ๙ ขั้นตอน

๔.๕.๑ การสร้างรากฐานเศรษฐกิจ การดำเนินชีวิตที่มีหลักธรรมแห่งความพอเพียง บนพื้นฐานความพอเพียงทางสายกลาง “มัชฌิมาปฏิปทา”^๘ ทั้งระดับครอบครัว ชุมชน และสังคม

๔.๕.๒ การพึ่งพาตนเอง เกษตรอินทรีย์ที่พึ่งตนเองตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง พื้นฐานของการสร้างความความเข้มแข็ง ลดการพึ่งพิงจากภายนอก

๔.๕.๓ กระบวนการผลิตข้าวอินทรีย์ต้นน้ำ ใช้มาตรฐานเกษตรอินทรีย์ตรงตามคุณค่าแท้^๙ในหลักโยนิโสมนสิการ-การผลิตที่แปรสภาพที่ทำให้เกิดสภาพใหม่โดยไม่ทำลายปัจจัยการผลิตและสิ่งแวดล้อม และหลักสัมมาอาชีวะ^{๑๐} การผลิตที่ไม่เบียดเบียนตนและสิ่งมีชีวิต

๔.๕.๔ กระบวนการผลิตข้าวอินทรีย์กลางน้ำ การแปรรูปด้วยวิธีแปรรูปไม่มีของเหลือและการแปรรูปโดยหลักปฏิบัติ ตรงกับหลักโยนิโสมนสิการ การแปรรูปไม่ทำลายสิ่งแวดล้อมรักษาสมาตุลธรรมชาติ สอดคล้องหลักสัมมาอาชีวะที่แปรรูปที่ไม่เบียดเบียนตนและสิ่งมีชีวิต

๔.๕.๕ กระบวนการผลิตข้าวอินทรีย์ปลายน้ำ การตลาดที่ต้องรักษาความซื่อสัตย์สุจริตในการประกอบอาชีพและคุณภาพสินค้าเป็นไปตามหลักสัมมาอาชีวะ

๔.๕.๖ กระบวนการผลิตข้าวอินทรีย์ต่อผู้บริโภค ผลิตสินค้ามีคุณภาพได้มาตรฐานทั้งปริมาณและราคาตามหลักสัมมาอาชีวะ และบริโภคด้วยความพอดี-พอเพียงตามหลักมัตตัญญูตา

๔.๕.๗ การสร้างความมั่นคง ด้วยหลักทฤษฎีธัมมิกัตถะประโยชน์^{๑๑}คือ อุดหนุนสัมปทานีความยั่งยืน อารักขสัมปตารักษาทรัพย์ กัลยาณมิตรตตากการคบเพื่อนดีและสมชีวิตาอยู่

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สหธรรมิก, ๒๕๔๘), หน้า ๕๓-๕๔.

^๙ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เคล็ดไทย, ๒๕๕๑), หน้า ๒๙.

^{๑๐} ม.มู (ไทย) ๑๒/๓๓/๓๑

อย่างสมฐานะ^๑ และมีมติสัญญาตาการประมาณตนและอรรถสัญญาตาการรู้จักตนในหลักสัปปุริสธรรม

๑ ๒

๔.๕.๘ การสร้างเครือข่ายแห่งความยั่งยืน วางวิสัยทัศน์ตรงตามธัมมัญญาตา รู้เหตุที่เกิด กำหนดเหตุปัจจัย และอรรถสัญญาตาผลที่ทำให้สำเร็จตามเหตุที่วางไว้ในหลักสัปปุริสธรรม

๔.๕.๙ การสร้างเครือข่ายแห่งความเข้มแข็ง การเข้าใจถึงสมาชิกในหลักบุคคลัญญาตา การรู้จักกาลเวลาในหลักกาลัญญาตา การรู้จักมารยาทระเบียบวินัยในหลักปริสัญญาตา เป็นการกระจายอำนาจตามหลักสัปปุริสธรรม

๔.๖ ผลสัมฤทธิ์ของกระบวนการผลิตข่าวเกษตรอินทรีย์เชิงพุทธบูรณาการ

ผลสัมฤทธิ์ได้ทำประเมินจากประชากร ๔ กลุ่มคือ กลุ่มประธานวิสาหกิจ ๔ ท่าน กลุ่มเกษตรกร ๒ ท่าน กลุ่มผู้บริโภค/ตัวแทน ๒ ท่าน และกลุ่มผู้ทรงคุณวุฒิและภาครัฐ ๕ ท่าน รวมทั้งสิ้น ๑๓ ท่าน จากวิสาหกิจชุมชนเกษตรอินทรีย์ตำบลหนองพอก สมาคมวิสาหกิจเกษตรอินทรีย์มุกดาหาร และวิสาหกิจชุมชนเกษตรอินทรีย์รักอำนาจเจริญ ผลการวิเคราะห์มีดังนี้

๔.๖.๑ ผลสัมฤทธิ์ด้านเศรษฐกิจ สมาชิกมีวิถีชีวิตเกษตรอินทรีย์ตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงที่เน้นการพึ่งตนเองอยู่อย่างเรียบง่ายด้วยปัจจัย ๔ ในระบบนิเวศที่มีความสมดุล เดินตามแนวทางมัชฌิมาปฏิปทา(อริยมรรคมีองค์ ๘) มีความสุขสงบแก่ตน ชุมชนและสังคม^๑

๔.๖.๒ ผลสัมฤทธิ์กระบวนการผลิตข่าวอินทรีย์ต้นน้ำ การผ่านขั้นตอนหลักเกณฑ์ที่มีความเข้มงวดในมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ยาวนานถึง ๑๓ปี^๑ ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม และแปรสภาพใหม่ที่ไม่ทำลายปัจจัยการผลิต ถูกต้องตามหลักโยนิโสณมสิการและหลักสัมมาอาชีวะ

^๑ พระพรหมคุณิณภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **ธรรมบุญชีวิตฉบับปรับปรุง**, (นครปฐม: วัดญาณเวศกวัน, ๒๕๕๒). หน้า ๔๐.

^๑ อัง.สตัดก. (ไทย) ๒๓/๑๔๓/๖๘.

^๑ สัมภาษณ์ พระครูธรรมธรรตเวชา อคฺคเตโช (พรหมเสนา), ผู้เชี่ยวชาญด้านการเกษตรอินทรีย์ วิทยาลัยพระธรรมทูต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๗ ธันวาคม ๒๕๖๔.

^๑ สัมภาษณ์ นายประดิษฐ์ ทุมรินทร์, นักวิชาการส่งเสริมการเกษตรปฏิบัติการ เกษตรตำบลหนองพอก จังหวัดร้อยเอ็ด, ๒๔ พฤศจิกายน ๒๕๖๔.

๔.๖.๓ ผลสัมฤทธิ์กระบวนการผลิตข้าวอินทรีย์กลางน้ำ การแปรรูปที่ไม่เหลือเศษและโดยหลักปฏิบัติ นวัตกรรมที่สร้างมูลค่าข้าวเปลือกให้เป็น ๗ ผลิตภัณฑ์ เป็นการปฏิวัติอุตสาหกรรมเกษตรที่มีความคุ้มค่าในการผลิต^๑ ที่ได้ประโยชน์สูงสุดและรักษาสมดุลธรรมชาติตามหลักโยนิโสมนสิการและหลักสัมมาอาชีวะ

๔.๖.๔ ผลสัมฤทธิ์กระบวนการผลิตข้าวอินทรีย์ปลายน้ำ มีความซื่อสัตย์ในคุณภาพโดยมีใบรับรองเกษตรอินทรีย์สากล ๕ ภูมิภาคเป็นหลักประกัน และเป็นไปตามหลักสัมมาอาชีวะ

๔.๖.๕ ผลสัมฤทธิ์กระบวนการผลิตข้าวอินทรีย์ต่อผู้บริโภค รับผิดชอบในคุณภาพ-ปริมาณและราคา^๑ การบริโภคที่ไม่เปื้อนเปียดใครในหลักสัมมาอาชีวะ มีความพอดีตรงตามหลักมัตตัญญูตา

๔.๖.๖ ผลสัมฤทธิ์ต่อความมั่นคง มีรายได้จากการขาย การออม การลดค่าใช้จ่าย มีเพื่อนที่ดีและอยู่อย่างสมฐานะ ด้วยหลักทฤษฎีธัมมิกัตถะประโยชน์^๔ อุดหนุนสัมปทา-อารักขสัมปทา-กัลป์ยานมิตตตา-สมชีวิตา สอดคล้องกับมัตตัญญูตาและอิตตัญญูตาในหลักสัปปุริสธรรม

๔.๖.๗ ผลสัมฤทธิ์การสร้างเครือข่ายแห่งความยั่งยืน มีวิสัยทัศน์-วัตถุประสงค์ทำให้บรรลุแห่งความสำเร็จอย่างต่อเนื่อง^๑ รู้เหตุ-รู้ปัจจัยในธัมมัญญูตาและอิตตัญญูตารู้อผลที่จะเกิดในหลักสัปปุริสธรรม

๔.๖.๘ ผลสัมฤทธิ์การสร้างเครือข่ายแห่งความเข้มแข็ง การวางระบบที่ดี-การกระจายอำนาจ-การสื่อสาร-ภาวะผู้นำที่มีประสิทธิภาพ^๑ เป็นไปตามศุคคัลญูตาการเข้าถึง

^๑ สัมภาษณ์ นายสมร ทิพย์บุญชู, ข้าราชการบำนาญ หัวหน้ากลุ่มยุทธศาสตร์และพัฒนากาเกษตรสำนักงานเกษตรและสหกรณ์จังหวัดร้อยเอ็ด, ๒๔ ธันวาคม ๒๕๖๔.

^๑ สัมภาษณ์ นายถวิล คงศรีรอด, รักษาการประธานวิสาหกิจชุมชนเกษตรอินทรีย์หนองพอกร้อยเอ็ด, ตำบลหนองพอก อำเภอรวิชัยบุรี จังหวัดร้อยเอ็ด, ๗ ธันวาคม ๒๕๖๔.

^๑ สัมภาษณ์ ร.ต.ต.โกสินทร์ ศรีสิทธิ์, ประธานสมาคมวิสาหกิจเกษตรอินทรีย์มุกดาหาร, ตำบลคำอาฮวน อำเภอเมือง จังหวัดมุกดาหาร, ๙ ธันวาคม ๒๕๖๔.

^๑ สัมภาษณ์ นายสมร ทิพย์บุญชู, ข้าราชการบำนาญ หัวหน้ากลุ่มยุทธศาสตร์และพัฒนากาเกษตร, ๒๔ ธันวาคม ๒๕๖๔.

สมาชิก กาลัญญาตาเวลาอันเหมาะสมและปรีสัญญญาตาการู้จักมารยาทระเบียบวินัยในหลักสัปปุริสธรรม

๔.๖.๙ ผลสัมฤทธิ์ด้านอื่นๆ หลักธรรมที่ส่งเสริมเกื้อกูลเสริมสร้างให้เครือข่ายมีความเป็นหนึ่งคือหลักธรรมมาภิบาล เช่นหลักการมีส่วนร่วม หลักความคุ้มค่า หลักคุณธรรม หลักความรับผิดชอบ หลักความโปร่งใสและหลักนิติธรรม

ผลสัมฤทธิ์ของกระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์เชิงพหุบูรณาการ จัดเป็นรูปแบบตารางภาพได้ ดังนี้

ผลสัมฤทธิ์กระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์ เชิงพหุบูรณาการ	หลักธรรม					
	ความถูกต้อง	การที่ตนเอง	โยนิสมถิตี	สัมมาเอหิเส	ทิวังมกัตถะ ๔	อัปัสราหม ๖
1. ผลสัมฤทธิ์ด้านเศรษฐกิจ (การค้าเหินชีวิต)	✓	✓				
2. ผลสัมฤทธิ์กระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์ขั้นต้นน้ำ (เตรียมการ-ปรับปรุงโครงสร้าง-ตรวจแปลงนา)			✓	✓		การมีส่วนร่วม ☆
3. ผลสัมฤทธิ์กระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์ขั้นกลางน้ำ (การแปรรูป-โรงสี-การบรรจุ-สถานที่เก็บ)			✓	✓		ความดีค่า
4. ผลสัมฤทธิ์กระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์ขั้นปลายน้ำ (การตลาด-การออกใบรับรอง-ช่องทางจำหน่าย)			✓	✓		คุณธรรม
5. ผลสัมฤทธิ์กระบวนการผลิตข้าวอินทรีย์ต่อผู้บริโภค (การบริโภค-บรรจุภัณฑ์-การเข้าถึง)			✓	✓		นักปัญญา รับผิดชอบต่อ
6. ผลสัมฤทธิ์ต่อความมั่นคง (รายได้-การออม-การประหยัด-การอยู่อย่างสมฐานะ)					ส ข อ ป จุ อัครปัญญา นักปัญญา	ความโปร่งใส
7. ผลสัมฤทธิ์ต่อการสร้างความยั่งยืน (โครงสร้างบริหาร-วิสัยทัศน์-พันธกิจ-วัตถุประสงค์-แผนงาน)					อัครปัญญา นักปัญญา	การมีส่วนร่วม ☆
8. ผลสัมฤทธิ์การสร้างความเข้มแข็ง (ระบบเครือข่าย-การกระจายอำนาจ-การสื่อสาร-ภาวะผู้นำ)					ปรีปัญญา กาลัญญาตา ปุคัสัญญาตา	นักธรรม
9. ผลสัมฤทธิ์ด้านอื่นๆ	(หลักธรรมมาภิบาล) ↑					

๕. องค์ความรู้ใหม่

๑. จากการวิเคราะห์รูปแบบกระบวนการผลิตเกษตรอินทรีย์ ตั้งแต่กระบวนการผลิตต้นอินทรีย์ ตั้งแต่กระบวนการผลิตต้นน้ำ-กลางน้ำ-ปลายน้ำ-ผู้บริโภค พัฒนาเป็นรูปแบบกระบวนการผลิตทางแห่งปัญญา เสนอเป็นแผนภาพ ดังนี้

กระบวนการผลิตแห่งปัญญา			
1. กระบวนการผลิตต้นน้ำ	2. กระบวนการผลิตชั้นกลางน้ำ	3. กระบวนการผลิตชั้นปลายน้ำ	4. กระบวนการผลิตต่อผู้บริโภค
<p>การผลิต</p> <p>หลักโยนิโสมนสิการ (คุณค่าแท้)</p> <ul style="list-style-type: none"> -ใช้ทรัพยากร สิ่งแวดล้อมเสียหายน้อยที่สุด -การผลิต ที่ส่งเสริมคุณภาพชีวิต <p>หลักสัมมาอาชีพะ</p> <ul style="list-style-type: none"> -การผลิตไม่เบียดเบียนมนุษย์ สัตว์ สิ่งมีชีวิต ทรัพยากร สิ่งแวดล้อม 	<p>การแปรรูป</p> <p>หลักโยนิโสมนสิการ (คุณค่าแท้)</p> <ul style="list-style-type: none"> -แปรรูป ไม่เหลือเศษ ไม่มีขยะ -แปรรูปที่ใช้ประโยชน์ทรัพยากรอย่างคุ้มค่า <p>หลักสัมมาอาชีพะ</p> <ul style="list-style-type: none"> -แปรรูป ไม่เบียดเบียนมนุษย์ สัตว์ สิ่งมีชีวิต ทรัพยากร สิ่งแวดล้อม 	<p>การตลาด</p> <p>หลักโยนิโสมนสิการ (คุณค่าแท้)</p> <ul style="list-style-type: none"> -ผลจากการผลิต-แปรรูป การใช้ประโยชน์ทรัพยากรอย่างคุ้มค่า -การตลาด ที่ส่งเสริมคุณภาพชีวิต <p>หลักสัมมาอาชีพะ</p> <ul style="list-style-type: none"> -การขายที่มีความสุจริต ซื่อตรง -อาชีพที่ไม่เบียดเบียนชีวิต 	<p>การบริโภค</p> <p>หลักโยนิโสมนสิการ (คุณค่าแท้)</p> <ul style="list-style-type: none"> -การบริโภค จากการผลิต-แปรรูปที่ได้ประโยชน์การใช้ทรัพยากรที่คุ้มค่า -การบริโภค ที่ส่งเสริมคุณค่าชีวิต <p>หลักสัมมาอาชีพะ</p> <ul style="list-style-type: none"> -ซื้อตรงซื่อสัตย์ -คุณภาพ ราคา ตรงตามมาตรฐาน <p>หลักมัตตัญญูตา</p> <ul style="list-style-type: none"> -การบริโภคด้วยความปกติ

จากแผนภาพ สรุปได้ว่ารูปแบบกระบวนการผลิตเกษตรอินทรีย์มีความสัมพันธ์ในหลักธรรมทั้งการผลิต การแปรรูป การตลาดและผู้บริโภค เป็นการใช้ทรัพยากรการผลิตที่ไม่ทำลายชีวิตสิ่งแวดล้อมหรือทำให้เสียหายน้อยที่สุด การแปรรูปที่ใช้ทรัพยากรอย่างคุ้มค่าสร้างผลิตภัณฑ์มากมายไม่มีมลภาวะ การตลาดที่ซื้อตรงส่งเสริมคุณภาพแห่งชีวิตและการบริโภคที่มาจกกระบวนการผลิตที่ได้มาตรฐานอินทรีย์ เรียกได้ว่าเป็นการเกษตรแนวพุทธ ที่เน้นคุณค่าแห่งความเป็นจริง(คุณค่าแท้-หลักโยนิโสมนสิการ) การไม่เบียดเบียนชีวิตทั้งคน-สิ่งมีชีวิต-สิ่งแวดล้อมตามหลักสัมมาอาชีพะ และการประมาณตนในการบริโภคในหลักมัตตัญญูตา กระบวนการผลิตแนวพุทธนี้ คือกระบวนการผลิตทางแห่งปัญญา

๒) จากการวิเคราะห์แบบกระบวนการผลิตเกษตรอินทรีย์ ตั้งแต่กระบวนการผลิตต้นน้ำ-กลางน้ำ-ปลายน้ำ-ผู้บริโภค ยังค้นพบเป็นรูปแบบหลักธรรมภิบาลที่ได้นำประยุกต์ใช้ในกระบวนการผลิตแต่ละส่วน และสามารถเสนอเป็นแผนภาพ ดังนี้

หลักธรรมาภิบาล			
1. กระบวนการผลิตขั้นต้นน้ำ	2. กระบวนการผลิตขั้นกลางน้ำ	3. กระบวนการผลิตขั้นปลายน้ำ	4. กระบวนการผลิตต่อผู้บริโภค
<p>การผลิต</p> <p>หลักการมีส่วนร่วม*</p> <ul style="list-style-type: none"> -ร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมแก้ปัญหา -ตรวจสอบแปลงนา <p>-การมีส่วนร่วม (PGS)</p> <p>เกษตรอินทรีย์ท้องถิ่น</p>	<p>การแปรรูป</p> <p>หลักความคุ้มค่า*</p> <ul style="list-style-type: none"> -บริหารทรัพยากรเกิดประโยชน์สูงสุด -ประสิทธิภาพ-ประสิทธิผล <p>รางวัล</p> <p>นวัตกรรมสินค้าเกษตรยอดเยี่ยม ๒๕๕๕</p> <p>กรมส่งเสริมการเกษตร</p>	<p>การตลาด</p> <p>หลักคุณธรรม*</p> <ul style="list-style-type: none"> -ซื่อสัตย์ จริงใจ ขยัน อดทน -การผลิต-แปรรูป-ตลาด ครบตามมาตรฐานข้าวอินทรีย์ <p>เกษตรอินทรีย์สากล</p>	<p>การบริโภค</p> <p>หลักความรับผิดชอบต่อผู้บริโภค*</p> <ul style="list-style-type: none"> -สำนึก รับผิดชอบต่อสังคม -รักษาระดับมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ -ผลิตกันอย่างมีมาตรฐาน <p>รางวัล เพชรพาณิชย์ ๒๕๕๕</p> <p>กระทรวงพาณิชย์</p>

จากแผนภาพ สรุปได้ว่ารูปแบบกระบวนการผลิตเกษตรอินทรีย์เป็นรูปแบบที่มีความสัมพันธ์กับหลักธรรมาภิบาลทั้งในด้านการผลิต การแปรรูป การตลาดและผู้บริโภค โดยกระบวนการผลิตสัมพันธ์กับหลักการมีส่วนร่วมที่ให้เหล่าสมาชิกมีส่วนร่วมคิด-ร่วมทำ-ร่วมแก้ปัญหา กระบวนการแปรรูปที่ใช้หลักความคุ้มค่าทรัพยากรที่มีอยู่เกิดประโยชน์สูงสุด (รางวัลนวัตกรรมสินค้าเกษตรยอดเยี่ยม) กระบวนการตลาดที่ใช้หลักคุณธรรมผลิตสินค้าด้วยความซื่อสัตย์จริงใจ (ใบรับรองเกษตรอินทรีย์สากล) และกระบวนการบริโภคที่เน้นความรับผิดชอบต่อสังคมผลิตสินค้าที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม (รางวัลเพชรพาณิชย์) เป็นกระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์ที่เป็นต้นแบบของการนำหลักธรรมาภิบาลมาประยุกต์ใช้ในภาคเกษตรกรรม

๖. สรุป

กระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์ เป็นการปฏิบัติตามมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ตั้งแต่การเตรียมการปัจจัยการผลิตในขั้นต้นน้ำ การแปรรูปต้องมีระบบการควบคุมคุณภาพ-ความสะอาด-มีนวัตกรรมแปรรูปในโรงสีข้าวในขั้นกลางน้ำ การตลาดที่ต้องรักษาคุณภาพมาตรฐานจนมีใบรับรองเกษตรอินทรีย์ในขั้นปลายน้ำ ตลอดจนการเข้าถึงผลิตภัณฑ์ได้ง่ายในขั้นการบริโภคนั้นคือ หัวใจของเกษตรอินทรีย์

หลักธรรมต่างๆที่แฝงอยู่ในกิจกรรมในแต่ละกระบวนการ เป็นส่วนทำให้เกิดประสิทธิผล ให้กิจกรรมนั้นประสบผลสำเร็จอย่างราบรื่นมีความสุขและความสามัคคี ยังมีอีกหนึ่งหลักธรรมที่คอยเกื้อหนุนประสานในกระบวนการต่างๆ ทำให้เครือข่ายที่เป็นองค์กรขนาดใหญ่บรรลุผลแห่งความสำเร็จได้อย่างงดงามคือ หลักธรรมาภิบาล

ผลสัมฤทธิ์ในกระบวนการผลิต เป็นตัวบ่งชี้แนวคิด-กระบวนการผลิต-การบริหารงานของปราชญ์ชุมชนตลอดระยะเวลาดำเนินกิจกรรมเกษตรอินทรีย์ตามแนวทางปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง รูปแบบแนวคิดนี้ได้ขยายเครือข่ายเพิ่มขึ้นทุกปี จนเป็นที่ยอมรับของสังคมและนักวิชาการ รูปแบบนี้พัฒนาจนเป็นวิสาหกิจเกษตรอินทรีย์ต้นแบบหรือ เกษตรอินทรีย์สมัยใหม่

๗. ข้อเสนอแนะ

๗.๑ ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

๑) กระบวนการผลิตข้าวเกษตรอินทรีย์ แม้ว่ามีขั้นตอนยุ่งยากมากกว่าการทำเกษตรเคมี แต่ถ้าหากนักธุรกิจการเกษตรและเกษตรกร เข้าใจในรายละเอียดนำไปปรับปรุงในองค์กรตนจะทำให้เกิดประสิทธิภาพ สร้างนวัตกรรมผลิตภัณฑ์ที่มีมูลค่ามากยิ่งขึ้น

๒) หลักธรรมต่างๆที่แฝงอยู่ในแต่ละกระบวนการ สิ่งที่ขาดไม่ได้คือ หลักธรรมาภิบาล ที่จะทำให้อุตสาหกรรมมีส่วนร่วม องค์กรมีความโปร่งใส-รับผิดชอบต่อสังคมและมีคุณธรรม

๗.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

๑) ศึกษาผลสัมฤทธิ์ของกระบวนการผลิตเกษตรอินทรีย์ในเครือข่ายชุมชนอื่น

๒) ศึกษาวิเคราะห์กระบวนการผลิตเกษตรอินทรีย์กรณีสินค้าเกษตรอื่นๆ

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

บรรเทา จันทร์พุ่ม. เกษตรยั่งยืน : ความหมาย รูปแบบ และการพัฒนา. กรุงเทพฯ: กรมวิชาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, ๒๕๔๘.

การเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, ๒๕๔๘.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย. พิมพ์ครั้งที่ ๔๐.

กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิธรรมทานกุศลจิต, ๒๕๕๗.

_____. วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เคล็ดไทย, ๒๕๕๑.

- _____. **เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สหธรรมิก. ๒๕๔๘.
- _____. **ธรรมนุญชีวิตฉบับปรับปรุง**. นครปฐม: วัดญาณเวศกวัน. ๒๕๕๒.
- คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น. “การจัดการความรู้ด้าน Smart Farming ของผลิตภัณฑ์ข้าวหอมมะลิ เครือข่ายวิสาหกิจชุมชนเกษตรกรอินทรีย์อีสาน. **รายงานผลการวิจัย**, ทุนวิจัยสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ ๒๕๖๑.
- ศูนย์จัดการทรัพยากรเพื่อท้องถิ่น มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, “การทำเกษตรอินทรีย์ของเครือข่ายวิสาหกิจชุมชนเกษตรกรอินทรีย์อีสาน”, **รายงานผลการศึกษา**. ทุนสำนักงานกองทุนการสร้างเสริมสุขภาพและภาคีเครือข่าย, ๒๕๕๗.
- สุเมธ ตันติเวชกุล. “การดำเนินชีวิตในระบบเศรษฐกิจพอเพียงตามแนวพระราชดำริ”. **วารสารข้าราชการ**. ปีที่ ๔๕ ฉบับที่ ๒ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๔๓): ๑-๖.
- สัมภาษณ์ ถวิล คงศรีรอด. รักษาการประธานวิสาหกิจชุมชนเกษตรกรอินทรีย์หนองพอกร้อยเอ็ด. สัมภาษณ์. ๗ ธันวาคม ๒๕๖๔.
- สัมภาษณ์ ประดิษฐ์ ทุมรินทร์. นักวิชาการส่งเสริมการเกษตรปฏิบัติการ เกษตรตำบลหนองพอก จังหวัดร้อยเอ็ด, ๒๔ พฤศจิกายน ๒๕๖๔.
- สัมภาษณ์ พระครูธรรมธรรวเดชา อคฺคเตโช (พรหมเสนา). ผู้เชี่ยวชาญเกษตรอินทรีย์ วิทยาลัยพระธรรมทูต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๗ ธันวาคม ๒๕๖๔.
- สัมภาษณ์ พระครูปลัดปัญญาวัฒน์ (พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส). ประธานโครงการโคกหนองนาสันติศึกษาโมเดล จังหวัดศรีสะเกษ, ๙ ธันวาคม ๒๕๖๔.
- สัมภาษณ์ ธรณวิทย์ ปริญญาตรี. ผู้อำนวยการสำนักงานเครือข่ายวิสาหกิจชุมชนเกษตรกรอินทรีย์อีสาน. ๘ กรกฎาคม ๒๕๖๔.
- สัมภาษณ์ โกสินทร์ ศรีสิทธิ์. ประธานสมาคมวิสาหกิจเกษตรกรอินทรีย์มุกดาหาร. ๙ ธันวาคม ๒๕๖๔.
- สัมภาษณ์ สมร ทิพย์บุญชู. ข้าราชการบำนาญ หัวหน้ากลุ่มยุทธศาสตร์และพัฒนาการเกษตร สำนักงานเกษตรและสหกรณ์จังหวัดร้อยเอ็ด, ๒๔ ธันวาคม ๒๕๖๔.
- สัมภาษณ์. สายันต์ รัตนศรี. ประธานวิสาหกิจชุมชนเกษตรกรอินทรีย์รักอำนาจเจริญ ๑๑ ธันวาคม ๒๕๖๔.
- ทัศนีย์ เศรษฐ์บุญสร้าง, **ระบบเกษตรกรรมยั่งยืน**, [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: [http:// www. Nawa-chione.org/2012/10/29/sustainable-agriculture](http://www.Nawa-chione.org/2012/10/29/sustainable-agriculture). [๑๘ เมษายน ๒๕๖๒].

